

Robert Nowecki

Uniwersytet Warszawski

<https://orcid.org/0000-0001-5870-8536>

„KABOTYN Z OBWARZANKIEM” CZYLI PROPAGANDA DOBREGO IMIENIA MARSZAŁKA JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO KARYKATURA, PRAWO, WSPÓŁCZESNOŚĆ

Wprowadzenie

Marszałek Józef Piłsudski jest niepodważalnie najbardziej barwną oraz znaną postacią polskiego dwudziestolecia międzywojennego. Sława, którą zdobył podczas walk rewolucyjnych, I wojny światowej czy wojny z bolszewikami, przysporzyła mu wielu zwolenników, po kres swojego życia wiernych jemu i jego idei. Walery Sławek, Kazimierz Bartel oraz ci bardziej znani, jak Józef Beck czy Edward Rydz-Śmigły, do końca swoich dni wierzyli w politykę, którą prowadził ich Naczelnny Wódz¹. Nie umniejszając jego zasług, Marszałek miał również wielu przeciwników, zarówno ze strony lewicy, jak i prawicy, które zarzucały mu niedemokratyczność, działania o charakterze wywrotowym, a w końcu zamach majowy i wszystkie jego konsekwencje, łącznie z Berezą Kartuską, czyli obozem odosobnienia dla opozycji². Wizerunek Marszałka wielokrotnie poddawano karykaturze, wykorzystywano go w propagandzie, a także stanowił inspirację w kreowaniu dzieł artystycznych czy wizerunku. Józef Piłsudski obecny był w propagandzie prasy już od wczesnych lat dwudziestolecia międzywojennego. Jego wizerunek ewoluował, nawet po jego śmierci nadal był wykorzystywany czy to w prasie krajowej, czy zagranicznej. Postać Marszałka stała się również

¹ B. Żurawska, *Rola polityczna najbliższych współpracowników Józefa Piłsudskiego*, „Res Polticae” 2013, nr 5, s. 12–17.

² N. Davies, *God's Playground A History of Poland*, Vol. 2: 1795 to the Present, Oxford 2005, s. 302.

ważna w kreowaniu systemu prawnego II Rzeczypospolitej, albowiem to obraz Piłsudskiego i jego autorytet stały się podstawą do uchwalenia ustawy – pierwszej w historii prawa polskiego – dotyczącej konkretnej osoby.

Klasyfikacja oraz metodologia

Mówiąc o propagandzie wizerunku Józefa Piłsudskiego w kontekście prawnym, należy zacząć od krótkiego przytoczenia historii owego wizerunku w mediach dwudziestolecia międzywojennego. Można ją podzielić na trzy zasadnicze etapy: okres przed zamachem majowym, okres po zamachu majowym, ale przed śmiercią Józefa Piłsudskiego oraz okres po jego śmierci, ale przed wybuchem II wojny światowej. Tego rodzaju przegląd pozwoli lepiej zrozumieć genezę, istotę oraz skutki prawne uchwalonej „Ustawy z dnia 7 kwietnia 1938 r. o ochronie imienia Józefa Piłsudskiego, Pierwszego Marszałka Polski”³.

Do przeprowadzenia analizy wizerunku Naczelnego Wodza wybrano reprezentatywne plakaty oraz portrety będące dziełami polskich, a także zagranicznych twórców, które stworzone w przywołanych wcześniej trzech okresach, stanowią adekwatne odwzorowanie wizerunku Józefa Piłsudskiego w mediach i społeczeństwie na przestrzeni lat. Wykorzystano do tego archiwalne źródła, egzemplarze czasopism dostępne fizycznie oraz w zbiorach cyfrowych. Jako kontekst do analizy wykorzystano znane fakty historyczne, które stały się bezpośrednią inspiracją przy tworzeniu wybranych podmiotów analizy.

Przed zamachem majowym

Ze względu na wycofanie się Marszałka z czynnej polityki po ustabilizowaniu się państwa czas przed zamachem majowym obfitował w plakaty dotyczące wojny polsko-bolszewickiej, na których to należy się skupić⁴. Postać Józefa Piłsudskiego w kontekście walki obronnej była przedstawiana w pozytywnym świetle. Wart analizy jest plakat Władysława Skoczylasa z 1920 r. (il. 1).

³ Ustawa z dnia 7 kwietnia 1938 r. o ochronie imienia Józefa Piłsudskiego, Pierwszego Marszałka Polski, Dz.U. z 1938 r. Nr 25, poz. 219 z późn. zm.

⁴ P. Waingertner, *Prof. P. Waingertner: wycofanie się z polityki było przemyślaną strategią Piłsudskiego*, rozm. przepr. M. Szukała, Dzieje.pl, 9.07.2018, <https://dzieje.pl/aktualnosci/prof-p-waingertner-wycofanie-sie-z-polityki-bylo-przemyslana-strategia-pilsudskiego> (dostęp: 13.09.2022).

Il. 1. Józef Piłsudski, Władysław Skoczylas, 1920 r.

Źródło: Reddit, <https://www.reddit.com/media?url=https%3A%2F%2Fi.redd.it%2Fhf5kzslkbo51.jpg> (dostęp: 13.09.2022)

Naczelnny Wódz został przedstawiony na koniu, górując nad uchylającym się od ciosu żołnierzem bolszewickim. Józef Piłsudski w obronie znajdującej się z boku rodziny przeciwstawia się bolszewickiemu zagrożeniu. Wojna o „śmierć lub życie”⁵ Polski jednoczyła naród, a sam Marszałek zyskiwał poparcie wśród osób reprezentujących skrajnie różne środowiska. Zrezygnowanie przez Piłsudskiego z funkcji politycznych po zakończeniu wojny ustabilizowało obraz Marszałka jako osoby, której zależy na Polsce, a nie na własnych interesach⁶. Do czasu przewrotu majowego Marszałek niechętnie zajmował się polityką, niejednokrotnie krytykował sejmokrację i niestabilność rządów w II RP⁷. Warto tu przytoczyć również słowa Wincentego Witosa, ówczesnego premiera, który pogłoski o zamachu skomentował słowami: „Niechże wreszcie Marszałek Piłsudski wyjdzie z ukrycia, niechże stworzy rząd, niech weźmie do współpracy wszystkie czynniki twórcze, którym dobro państwa leży na sercu”⁸.

Po zamachu majowym, ale przed śmiercią Marszałka

Poza zmianami na szczytach władzy i wywróceniem systemu w Polsce przewrót majowy i powrót Józefa Piłsudskiego do polityki przyniósł ze sobą nardziny karykatury i propagandy Marszałka na szeroką skalę. Analizę wizerunku i jego ewolucji na przestrzeni lat należy zacząć od tego, że głównym elementem wyglądu Marszałka, eksponowanym przez propagandystów, karykaturzystów i artystów zarówno pro-, jak i antysanacyjnych, były wąsy oraz charakterystyczna fryzura. Możemy to dostrzec na przykładzie jego wizerunku w „Cyryliku Warszawskim” (il. 2).

⁵ Określenie „śmierć lub życie” odnosi się do sytuacji międzynarodowej, w której Polska w przypadku przegranej wojny polsko-bolszewickiej utraciłaby swoją suwerenność, a tym samym znalazłaby się pod bolszewicką władzą.

⁶ P. Waingertner, op. cit.

⁷ S. Estreicher, *Stanisław Estreicher o konstytucji i polityce Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2001, s. 109–111.

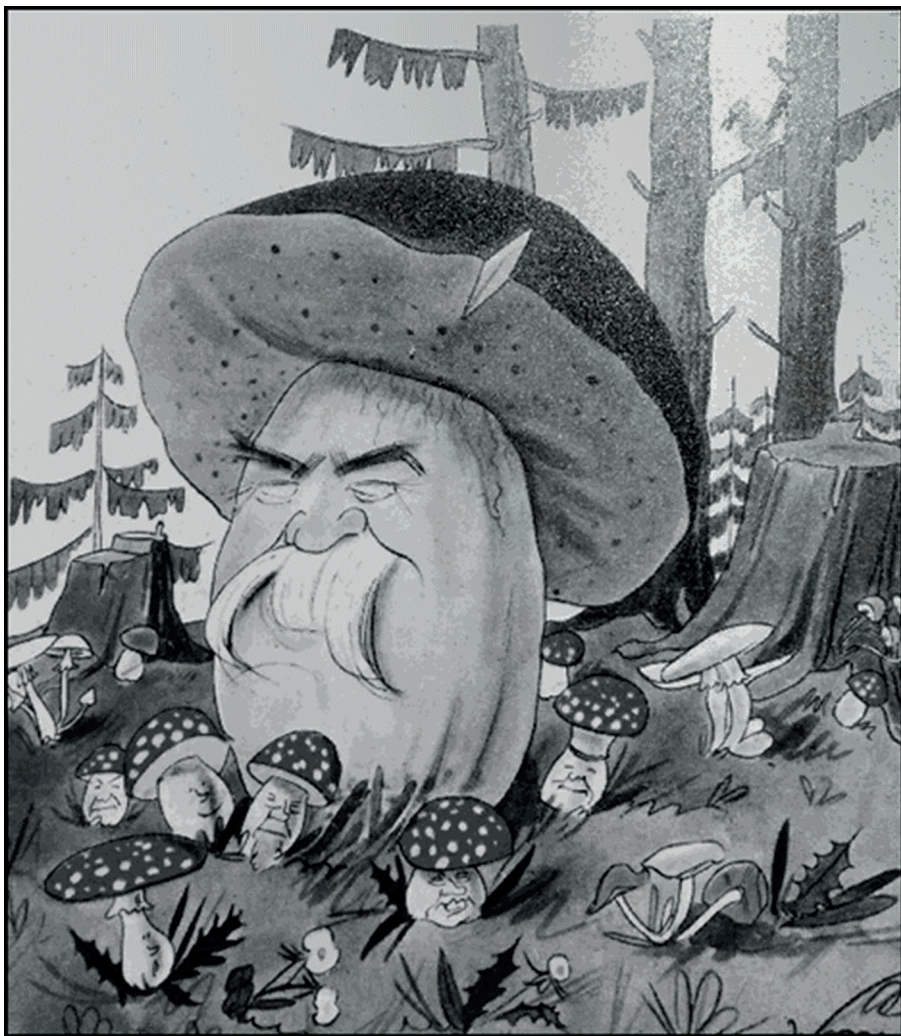
⁸ B. Urbankowski, *Józef Piłsudski. Marzyciel i strateg*, Warszawa 1997, s. 511.

Il. 2. Marszałek Piłsudski w gronie zaufanych doradców, Z. Czernański, 1926 r.

Źródło: „Cyrulik Warszawski” 1926, R. 1, nr 21, s. 1, <https://polona.pl/item-view/1e65abfd-0452-4f51-95d0-80c9a3763e68?page=0> (dostęp: 13.09.2022)

W zależności od poglądów gazety, w której Marszałek był przedstawiany, ukazywano go jako np. „dobrego ojca narodu” – tutaj można przywołać jego postać poddawaną naturalizacji przez Józefa Grzyba Piłsudskiego (il. 3). W opozycji do Prawdziwego Marszałka jego współpracownicy zostali przedstawieni „jako te niedobre muchomory”.

Il. 3. *Jedyny Prawdziwek*, A. Wasilewski, 1932 r.

Źródło: „Wróble na Dachy”, 25.09.1932, nr 39, <https://www.wbc.poznan.pl/publication/395904> (dostęp: 13.09.2022)

Druga strona sceny politycznej starała się przedstawić go jako dyktatora bezwzględnego w działaniach wobec opozycji. Używała do tego przedstawień karykaturalnych, ukazujących niesprawiedliwość lub totalitarne działania wobec posłów w sprawie brzeskiej, czyli pokazowych aresztowaniach przed wyborami parlamentarnymi w 1930 r. i późniejszym procesie w 1932 r.⁹ (il. 4).

Il. 4. Senna zmora nowego posła, R. Andersen, 1930 r.

Źródło: „Mucha”, 21.11.1930, nr 47, za: *Józef Piłsudski w karykaturze*, Muzeum Historii Kielc, Kielce 2015, s. 10, <https://www.mhki.kielce.eu/zawartosc/jozef-pilsudski-w-karykaturze-0> (dostęp: 13.09.2022)

Propaganda związana z postacią Piłsudskiego odegrała szczególne znaczenie podczas wyborów, w których był on twarzą listy sanacyjnej (dokładniej – Bezpartyjnego Bloku Wspierania Rządu), co miało przyciągnąć wyborców uznających go za swój autorytet¹⁰ (il. 5).

⁹ T. Chłopecki, *Mysł polityczna i prawna obozu rządzącego w Polsce w latach 1935–1939. Państwo – Prawo – Gospodarka*, Poznań 2018, s. 65–70.

¹⁰ T. Smoliński, *Rządy Józefa Piłsudskiego w latach 1926–1935. Studium prawne*, Poznań 1985, s. 130–166.

Il. S. *W jedności siła. Z Marszałkiem zwycięstwo*,
J. Bohdanowicz, B. Surałło-Gajduczeni, 1930 r.

Źródło: FBC, <https://fbc.pionier.net.pl/details/nnRRrT6> (dostęp: 13.09.2022)

Plakaty i karykatury przedstawiające Marszałka pojawiały się również w prasie zagranicznej. Podobnie jak w prasie polskiej hiperbolizowano wąsy i strój Marszałka. Ciekawym przykładem jest wizerunek Józefa Piłsudskiego jako dyktatora będącego mistrzem dla Adolfa Hitlera jeszcze przed objęciem przez „ucznia” władzy w Niemczech. Hitler został sportretowany wraz z Benitem Mussolinim, ówczesnym dyktatorem Włoch, oraz admirałem Miklóssem Horthym, regentem Królestwa Węgier – błędnie podpisanym jako István Bethlen, ówczesny premier Królestwa Węgier (il. 6). Inne przedstawienie warte odnotowania to Piłsudski jako bokser na ringu z Augustinasem Voldemarasem, premierem Litwy w 1927 r. Nawiązuje ono do sporu między Polską a Litwą (o Wilno) – w czasie jego trwania, na spotkaniu Ligi Narodów Józef Piłsudski wymusił unormowanie stosunków obu państw. Marszałek zapytał przywódcę Litwy, czy ta chce „wojny czy pokoju”, a po zapewnieniu premiera Voldemarasa o chęci porozumienia uznał spór za zakończony i doprowadził do rozpoczęcia rozmów ministrów spraw zagranicznych¹¹ (il. 7).

Il. 6. Zawsze uderzaj Adolfa!, „Notenkraaker”, 1932 r.

Źródło: Reddit, <https://www.reddit.com/media?url=https%3A%2F%2Fi.redd.it%2Fhf5kzslnkbo51.jpg> (dostęp: 13.09.2022)

¹¹ W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945*, t. 2, cz. 1, Londyn 1956, s. 509–511.

Il. 7. Przed decydującą bitwą w Genewie, O. Viduks, 1927 r.

Źródło: „Jaunākās Ziņas”, 2.12.1927, za: D. Pumpuriņš, *Karikaturen als Aushandlungsraum der Innen- und Außenpolitik Lettlands 1918–1934*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” 2017, Bd. 66, Nr. 4, s. 550

Po śmierci Marszałka

Po śmierci Józefa Piłsudskiego zdecydowanie częściej pojawiały się wizerunki promujące jego dokonania i wielkość aniżeli krytykujące jego autorytet. Nierzadko był przedstawiany jako wzór, do którego powinni się odnosić politycy będący jego dziedzicami. Widać to szczególnie na dwóch karykaturach. Na pierwszej, w niemieckiej gazecie „Kladderadatsch”, duch Marszałka został ukazany jako obrońca dobra Polski krytykujący decyzję Józefa Becka o podpisaniu paktu obronnego z Wielką Brytanią (il. 8). Na drugiej, autorstwa Jerzego Szwejlera, duch Piłsudskiego prowadzi bliskich współpracowników (Walerego Sławka i Aleksandra Prystora, którzy po śmierci Wodza byli stopniowo marginalizowani na arenie politycznej), a obok widać modlącego się do niego Józefa Becka, ówczesnego Ministra Spraw Zagranicznych (il. 9)¹².

¹² J. Czajowski, J. Majchrowski, *Sylwetki polityków Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków 1987, s. 10–45.

Il. 8. *Duch Piłsudskiego*, „Kladderadatsch”, 1939 r.

Źródło: <https://archiwum.rp.pl/artykul/908887-Niemcy:-narod-niemiecki-oplakuje-Marszalka.html> (dostęp: 13.09.2022)

Il. 9. *Marszałek*, J. Szwajcer, 1939 r.

Źródło: zbiory Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, nr inw. MJP/932, za: *Józef Piłsudski w karykaturze*, Muzeum Historii Kielc, Kielce 2015, s. 21, <https://mhki.kielce.eu/wystawa-do-wypozyczenia/jozef-pilsudski-w-karykaturze> (dostęp: 13.09.2022)

Geneza ustawy

Krytyka Marszałka była w Polsce powszechna, zwłaszcza w okresach demokracji i quasi-demokracji, kiedy wolność słowa pozwalała na szersze wyrażanie opinii na temat postaci związanych bezpośrednio z polityką, niezależnie od strony, którą reprezentowały. Zupełnie inaczej działo się w okresie po śmierci Piłsudskiego¹³. Najlepszym przykładem jest sprawa, a także wynikła z niej ustawa dotycząca ochrony imienia Marszałka Józefa Piłsudskiego, Pierwszego Marszałka Polski. Genezę jej uchwalenia można znaleźć w artykule Stanisława Cywińskiego na temat książki Melchiora Wańkowicza *C.O.P. Ognisko Siły – Centralny Okręg Przemysłowy*. W nawiązaniu do często używanych przez niego słów, jakoby „Polska jest jak obwarzanek, wszystko, co najlepsze na kresach, w środku – pustka”¹⁴, S. Cywiński napisał, że Wańkowicz stworzył swoją książkę, „zadając kłam słowom pewnego kabotyń, który mawiał o Polsce, że jest jak obwarzanek: tylko to coś warte, co jest po brzegach, a w środku pustka”¹⁵. W czasach dwudziestolecia międzywojennego słowo „kabotyn” było odbierane jako wulgarne, o wyrażnie pejoratywnym wydźwięku, oznaczało „osobę zachowującą się na efekt”, „chcącą przypodobać się innym swoim zachowaniem”¹⁶. Artykuł, zaakceptowany przez cenzurę (a opublikowany w „Dzienniku Wileńskim”), dotarł jednak do bliskich kultu Wodza wojskowych okręgu wileńskiego, którzy doprowadzili do pobicia autora oraz postawienia go w stan oskarżenia m.in. z artykułu 152 Kodeksu karnego z 1932 r.: „Kto publicznie lży lub wyszydza Naród albo Państwo Polskie, podlega karze więzienia do lat 3 lub aresztu do lat 3”¹⁷.

W odpowiedzi na ten precedens oraz chęć nienadużywania prawa na poczet potencjalnych przyszłych spraw rząd przedłożył parlamentowi projekt ustawy. Jej uchwalenie poprzedziła dyskusja parlamentarna, w której krytycznie na temat zajęć wypowiadała się m.in. Wanda Pełczyńska, posłanka z Wilna. Pytała ona, co rząd ma w planach uczynić „dla zadośćuczynienia

¹³ „Wolność słowa”, „Zielony Sztandar”, 21.02.1932, R. 2, nr 12, Retropress.pl, <http://retropress.pl/zielony-sztandar/wolnosc-slowa/> (dostęp: 13.09.2022).

¹⁴ Venclova T., *Józef Piłsudski: Polska jest jak obwarzanek. Wszystko, co dobre, jest na obrzeżach*. Z „obrzeży” najbliższa mu była Litwa, Wyborcza.pl, 24.02.2018, <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,23063901,jozef-pilsudski-polska-jest-jak-obwarzanek-wszystko-co.html> (dostęp: 25.05.2022).

¹⁵ S. Cywiński, *C.O.P.*, „Dziennik Wileński” 1938, R. 22 nr 29, s. 3.

¹⁶ *Kabotyn*, [w:] *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/kabotyn.html> (dostęp: 25.05.2022).

¹⁷ M. Urbanek, *Polska jest jak obwarzanek*, Wrocław 1988, s. 33.

głęboko obrażonym uczuciom nie tylko całego Wilna, ale i wszystkich obywateli państwa polskiego, dla których Józef Piłsudski pozostanie po wsze czasy nieetykalną personifikacją wielkości i godności Polski¹⁸.

Szybki proces legislacyjny, zapoczątkowany przez rząd złożeniem projektu do Sejmu, skutkował uchwaleniem krótkiej ustawy, która weszła do polskiego systemu prawa karnego jednakże jako przepis pozakodeksowy. Ustawa składała się z czterech artykułów (il. 10)¹⁹.

219

U S T A W A

z dnia 7 kwietnia 1938 r.

O OCHRONIE IMIENIA JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO, PIERWSZEGO MARSZAŁKA POLSKI

Art. 1. Pamięć czynu i zasługi JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO — Wskrzesiciela Niepodległości Ojczyzny i Wychowawcy Narodu — po wsze czasy należy do skarbnicy ducha narodowego i pozostaje pod szczególną ochroną prawa.

Art. 2. Kto uwłacza Imieniu JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO, podlega karze więzienia do lat 5.

Art. 3. Wykonanie ustawy niniejszej porucza się Ministrowi Sprawiedliwości.

Art. 4. Ustawa niniejsza wchodzi w życie z dniem ogłoszenia.

Prezydent Rzeczypospolitej: *I. Mościcki*
Prezes Rady Ministrów: *Sławoj Składkowski*
Minister Sprawiedliwości: *W. Grabowski*

Il. 10. Zapisy ustawy

Źródło: Dz.U. z 1938 r. Nr 25, poz. 219

Ustawa a prawo

Artykuł 1 można uznać za uzasadnienie uchwalenia niniejszej ustawy, w którym oprócz superlatyw dotyczących Marszałka wskazuje się, że imię i zasługi Józefa Piłsudskiego są pod szczególną ochroną prawną.

Artykuł 2 jest przepisem karnym wprowadzającym karę pozbawienia wolności (więzienia) do pięciu lat. Ważną kwestię stanowi wprowadzenie klauzuli generalnej w postaci czasownika „uwłaczać”. Przepis ten nie jest jasno i precyzyjnie sformułowany, co potencjalnie mogłoby prowadzić do nadużyć politycznych na podstawie niniejszej ustawy. Taki przepis, przez wykładnię rozszerzającą, która zapewne byłaby stosowana wobec wrogów sanacji, doprowadziłby do bezprawnego skazania niewinnych osób, przeciwnych poglądom władzy – uzasadnieniem byłoby uwłaczanie dobremu imieniu Marszałka.

¹⁸ Ibidem, s. 48.

¹⁹ Ibidem, s. 52.

Artykuły 3 i 4, dotyczące wprowadzenia ustawy w życie, są standardowymi zapisami w tego typu ustawach z czasów dwudziestolecia międzywojennego. Warto zwrócić uwagę na brak *vacatio legis*²⁰ – co jest pewnym zaprzeczeniem idei stabilności systemu prawnego kraju.

Jeśli porównać ustawę do analogicznych przepisów, dostrzega się zaskakującą prawidłowość dotyczącą kar. Przestępstwo uwłaczania imieniu Józefa Piłsudskiego było surowiej karane od:

- 1) zelżenia lub wyszydzenia Narodu Polskiego – areszt lub kara więzienia do trzech lat;
- 2) zniesławienia osoby prywatnej – kara więzienia do dwóch lat i grzywny²¹.

Górna granica kary była jednak taka sama jak w wypadku kary za przestępstwo obrazy imienia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej²².

De iure ustawa obowiązywała do 1970 r., kiedy to po uchwaleniu nowego kodeksu karnego została zniesiona przez przepisy uchylające wszystkie ustawy karne uchwalone przed 5 września 1939 r.²³ *De facto* jednak przestała obowiązywać w wyniku jej niestosowania, czyli *desuetudo*. Przestępstwo bowiem nie było ścigane z urzędu, mimo że istniał taki obowiązek.

Ustawa dotycząca ochrony imienia, czci lub dziedzictwa konkretnej osoby została uchwalona ponownie tylko raz. Jest nią ustawa o ochronie dziedzictwa Fryderyka Chopina z 2001 r.²⁴

Podsumowanie

Podsumowując, propaganda dotycząca wizerunku Józefa Piłsudskiego miała wydźwięk zarówno negatywny, jak i pozytywny. Skutki prawne w postaci uchwalenia „ustawy personalnej” dały swoisty precedens do uchwalania podobnych aktów prawnych w III RP jako legalnej kontynuatorki II RP.

²⁰ Łac. „próżnowanie ustawy”, oznacza czas, w którym nowo wprowadzona ustawa jeszcze nie obowiązuje i który umożliwia zapoznanie się z jej treścią przed jej wejściem w życie.

²¹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. – Kodeks karny, Dz.U. z 1932 r. Nr 60, poz. 571 z późn. zm.

²² Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. – Kodeks karny, Dz.U. z 1932 r. Nr 60, poz. 571 z późn. zm.

²³ Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks karny, Dz.U. z 1969 r. Nr 13, poz. 94 z późn. zm.

²⁴ Ustawa z dnia 3 lutego 2001 r. o ochronie dziedzictwa Fryderyka Chopina, Dz.U. z 2001 r. Nr 16, poz. 168 z późn. zm.

Bibliografia

- Andersen R., *Senna zmora nowego posła* [ilustracja], „Mucha”, 21.11.1930, nr 47, za: *Józef Piłsudski w karykaturze*, Muzeum Historii Kielc, Kielce 2015, <https://www.mhki.kielce.eu/zawartosc/jozef-pilsudski-w-karykaturze-0> (dostęp: 13.09.2022).
- Bohdanowicz J., Surałło-Gajduczeni B., *W jedności siła. Z Marszałkiem zwycięstwo* [plakat], FBC, <https://fbc.pionier.net.pl/details/nnRRrT6> (dostęp: 13.09.2022).
- Chłopecki T., *Mysł polityczna i prawna obozu rządzącego w Polsce w latach 1935–1939. Państwo – Prawo – Gospodarka*, Poznań 2018.
- Cywiński S., C.O.P., „Dziennik Wileński” 1938, R. 22, nr 29.
- Czajowski J., Majchrowski J., *Sylwetki polityków Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków 1987.
- Czermański Z., *Marszałek Piłsudski w gronie zaufanych doradców* [ilustracja], „Cyrułik Warszawski” 1926, R. 1, nr 21, <https://polona.pl/item-view/1e65abfd-0452-4f51-95d0-80c9a3763e68?page=0> (dostęp: 13.09.2022).
- Davies N., *God’s Playground. A History of Poland*, Vol. 2: 1795 to the Present, Oxford 2005.
- Duch Piłsudskiego* [ilustracja], „Kladderadatsch”, 1939, <https://archiwum.rp.pl/artukul/908887-Niemcy:-narod-niemiecki-oplakuje-Marszalka.html> (dostęp: 13.09.2022).
- Estreicher S., *Stanisław Estreicher o konstytucji i polityce Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2001.
- Kabotyn, [w:] *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/kabotyn.html> (dostęp: 25.05.2022).
- Pobóg-Malinowski W., *Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945*, t. 2, cz. 1, Londyn 1956.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. – Kodeks karny, Dz.U. z 1932 r. Nr 60, poz. 571 z późn. zm.
- Skoczylas W., *Józef Piłsudski* [plakat], Reddit, <https://www.reddit.com/media?url=https%3A%2F%2Fi.redd.it%2Fhf5kzslnkbo51.jpg> (dostęp: 13.09.2022)
- Smoliński T., *Rządy Józefa Piłsudskiego w latach 1926–1935. Studium prawne*, Poznań 1985.
- Szwajcer J., *Marszałek* [ilustracja], 1939, ze zbiorów Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, nr inw. MJP/932, za: *Józef Piłsudski w karykaturze*, Muzeum Historii Kielc, Kielce 2015, <https://mhki.kielce.eu/wystawa-do-wypozyczenia/jozef-pilsudski-w-karykaturze> (dostęp: 13.09.2022).
- Urbanek M., *Polska jest jak obwarzanek*, Wrocław 1988.
- Urbanowski B., *Józef Piłsudski. Marzyciel i strateg*, Warszawa 1997.
- Ustawa z dnia 3 lutego 2001 r. o ochronie dziedzictwa Fryderyka Chopina, Dz.U. z 2001 r. Nr 16, poz. 168 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 7 kwietnia 1938 r. o ochronie imienia Józefa Piłsudskiego, Pierwszego Marszałka Polski, Dz.U. z 1938 r. Nr 25, poz. 219 z późn. zm.

- Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks karny, Dz.U. z 1969 r. Nr 13, poz. 94 z późn. zm.
- Venclova T., *Józef Piłsudski: Polska jest jak obwarzanek. Wszystko, co dobre, jest na obrzeżach*. Z „obrzeży” najbliższa mu była Litwa, Wyborcza.pl, 24.02.2018, <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,23063901,jozef-pilsudski-polska-jest-jak-obwarzanek-wszystko-co.html> (dostęp: 25.05.2022).
- Viduks O., *Przed decydującą bitwą w Genewie* [ilustracja], „Jaunākās Ziņas”, 2.12.1927, za: D. Pumpuriņš, *Karikaturen als Aushandlungsraum der Innen- und Außenpolitik Lettlands 1918–1934*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” 2017, Bd. 66, Nr. 4, s. 550.
- Waingertner P., *Prof. P. Waingertner: wycofanie się z polityki było przemyslaną strategią Piłsudskiego*, rozm. przepr. M. Szukała, Dzieje.pl, 9.07.2018, <https://dzieje.pl/aktualnosci/prof-p-waingertner-wycofanie-sie-z-polityki-bylo-przemyslana-strategia-pilsudskiego> (dostęp: 13.09.2022).
- Wasilewski A., *Jedyny Prawdziwek* [ilustracja], „Wróble na Dachy”, 25.09.1932, nr 39, <https://www.wbc.poznan.pl/publication/395904> (dostęp: 13.09.2022).
- „Wolność słowa”, „Zielony Sztandar”, 21.02.1932, R. 2, nr 12, Retopress.pl, <http://retopress.pl/zielony-sztandar/wolnosc-slowa/> (dostęp: 13.09.2022).
- Zawsze uderzaj Adolfa!* [ilustracja], „Notenkraker”, 1932, Reddit, <https://www.reddit.com/media?url=https%3A%2F%2Fi.redd.it%2Fhf5kzslnkbo51.jpg> (dostęp: 13.09.2022).
- Żurawska B., *Rola polityczna najbliższych współpracowników Józefa Piłsudskiego*, „Res Publicae” 2013, nr 5.